

REPLIKÁTOROVÁ ROVNICE – PŘÍKLAD UŽITÍ MATEMATIKY V BIOLOGII

ZDENĚK POSPÍŠIL

ABSTRAKT. Přehledový článek uvádí matematický model vývoje společenstva populací zapsaný diferenciálními rovnicemi a model změny frekvence alel v jedné populaci zapsaný diferenční rovnicí. Tyto modely mají analogický tvar, což ukazuje, že z jistého hlediska jsou genetika a populační ekologie speciálními případy jedné obecnější teorie; konkrétně se jedná o evoluční syntézu (neodarwinismus). Tento výsledek ilustruje sílu matematiky také při popisu živé přírody.

Ve druhé části jsou uvedeny základní asymptotické vlastnosti sestavené rovnice.

1. ÚVOD

Matematika zasahuje do každého oboru lidské činnosti a biologie není v tomto směru výjimkou. Tato fráze je bezpochyby pravdivá, ovšem nic určitého neříká. Pokusíme se ji trochu zpřesnit. Užití matematiky může znamenat prostě nasazení výpočetní techniky pro uchování a analýzu experimentálních dat. Dlouhou tradici má také používání matematických modelů pro předpovídání vývoje nějakých procesů, a tím také pro jejich řízení; zakladatelskou prací v tomto směru je model šíření neštovic, který sestavil Daniel Bernoulli [2]. Takové použití matematiky však okamžitě vyvolává diskusi o adekvátnosti sestaveného modelu; to dokládá jednak bezprostřední reakce Jeana le Rond d'Alemberta na Bernoulliův článek [1], jednak diskuse pokračující dosud [5]. Novověká evropská přírodověda vidí v matematice „jazyk, kterým Bůh napsal přírodu“ (Galileo Galilei, sr. diskusi možného významu této fráze v [18]). Jinak řečeno, matematika pomáhá porozumět přírodě, matematika je formou přírodních zákonů. Z tohoto pohledu je nejdokonalejší vědou fyzika, která své teorie formuluje rovnicemi; pojmy „matematická“ a „teoretická“ fyzika bývají zaměňovány, přestože jejich smysl se liší [17].

Na cestu přibližování se k ideálu fyziky se biologie vydala z Brna, kde Johann Gregor Mendel výsledky svých pokusů s křížením rostlin prováděných v klášterní zahradě zformuloval jako vzorečky o poměrech výskytu sledovaných znaků v následujících generacích [19]. Genetika po svém znovuoobjevení na začátku dvacátého století cestu matematizace již neopustila. V této souvislosti je vhodné zmínit čístejšího matematika Godfreye Harolda Hardyho, který sice „neudělal nikdy nic užitečného“ [13, str. 135 českého překladu], ale přesto se podle něho jmenuje základní

2010 MSC. Primární 92D15; Sekundární 92-01.

Klíčová slova. Replikátorová rovnice, matematický model, ekologie, populační genetika, evoluce.

Práce byla podporována projektem A-Math-Net – Síť pro transfer znalostí v aplikované matematice (CZ.1.07/2.4.00/17.0100).

pravidlo genetiky (Hardyho-Weinbergův zákon, objevený dvakrát [12, 24] nezávisle na sobě). Další významnou postavou oboru je matematik a fyzik Ronald Aynler Fisher, který zkombinoval Mendelovy zákony s Darwinovou myšlenkou přirozeného výběru [9, 10]. Jeho teorii dále rozvíjeli biologové J. B. S. Haldane [11] a S. Wright [25]. Současný stav problematiky je zpracován např. v monografii [6].

Jinou matematicky propracovanou oblastí biologie je teorie přirozeného výběru na úrovni znaků, nikoliv genů. John Maynard Smith, původně letecký inženýr, použil spolu s Georgem Pricem terminologii teorie her k popisu konfliktů mezi zvířaty, darwinovskému „boji o život“ (struggle for existence), [22, 21]. Impuls Maynarda Smithe využili Peter Taylor a Leo Jonker a spojením některých myšlenek teorie her s diferenciálními rovnicemi vytvořili evoluční teorii her [23]. Jejich článek však zůstal téměř bez odezvy až do doby, kdy teorii použili Karl Sigmund a Peter Schuster [20] k upozornění na chybu ve slavné knize Richarda Dawkinse [4]. O evoluční teorii her se lze poučit v učebnici matematické biologie [3, kap. 4.] nebo podrobně v monografii [14].

Tento článek chce přiblížit zmíněné dva směry teoretické biologie – genetiku a evoluci. V první části následující sekce je sestavena rovnice popisující změny frekvence alel (variant genů) v populaci, v její druhé části rovnice popisující vývoj struktury nějakého společenstva biologických (pseudo)druhů. Základním výsledkem je to, že oba procesy popisuje stejná rovnice, kterou nazýváme replikátorová (replicator equation). To ukazuje, že se v jistém smyslu jedná o proces jediný (podnětnou diskusi o „fundamentální jednotě přírody“ vyjádřené tím, že různé děje jsou popsány stejnými rovnicemi, uvádí R. P. Feynman [8, díl 3, kap. 12.7]) a je hlubším teoretickým zdůvodněním neodarwinismu – syntézy evoluce a genetiky.

Ve třetí sekci jsou studovány některé základní asymptotické vlastnosti řešení replikátorové rovnice. Zejména je charakterizováno asymptoticky stabilní stacionární řešení, tzv. evolučně stabilní stav, které může být vhodnou formalizací pojmu „zamrzlá evoluce“, o níž mluví provokativně psaná kniha [7]. Základní Věta 3.4 o řešení rovnice (2.14) byla původně dokázána v článku [15] pro speciálnější rovnici (3.1).

Používaná symbolika je standardní. Méně obvyklý je snad jen Hadamardův součin vektorů; pro vektory $\mathbf{x} = (x_1, x_2, \dots, x_k)$, $\mathbf{y} = (y_1, y_2, \dots, y_k)$ je definován vztahem $\mathbf{x} \circ \mathbf{y} = (x_1 y_1, x_2 y_2, \dots, x_k y_k)$. Potřebné poznatky o obyčejných diferenciálních rovnicích lze najít např. v učebnici [16].

2. KONSTRUKCE REPLIKÁTOROVÉ ROVNICE

2.1. Genetika populací

Populační genetika popisuje přenos genů (nosičů dědičnosti) mezi generacemi nějakých organismů. V tomto článku se budeme věnovat jednomu velice zjednodušenému případu zmíněného přenosu. Představme si, že dospělí jedinci nějakého druhu produkují pohlavní buňky, *gamety*. Spojením dvou gamet vznikne nový jedinec, *zygota*. Ten může dospět do plodného věku, produkovat gamety a celý cyklus se bude opakovat. Budeme předpokládat, že čas, který uplyne od stadia gamety přes zygotu a plodného jedince do produkce dalších gamet, je jednotkový,

tj. pokud gamety první, *parentální*, generace jsou vytvořeny v čase t , pak gamety následující, *první filialní*, generace jsou vytvořeny v čase $t + 1$.

Geny si budeme představovat mendelovským způsobem, podrobnosti na molekulární úrovni nejsou pro potřeby tohoto článku relevantní. Jeden gen je představován nějakým místem na chromozomu, *lokusem*. Zygoty a dospělí jedinci mají chromozomy v párech, jsou *diploidní*. To znamená, že na jednom lokusu jsou dvě varianty genetického materiálu, *alely*, které nemusí být shodné. Tato neuspořádaná dvojice alel určuje *genotyp* jedince. Naproti tomu gamety mají každý chromozom jen jednou, jsou *haploidní*, a tedy nesou jen jednu alelu.

Budeme uvažovat chromozom, který není pohlavní, a na něm jeden lokus se dvěma možnými alelami, které označíme A , a . Jako první předpoklad přijmeme, že do gamet přechází alely náhodně. To znamená, že gameta vyprodukovaná jedincem s genotypem Aa s pravděpodobností $\frac{1}{2}$ obsahuje alelu A a se stejnou pravděpodobností $\frac{1}{2}$ obsahuje alelu a . Gameta vyprodukovaná jedincem genotypu AA jistě, tj. s pravděpodobností 1, obsahuje alelu A , gameta vyprodukovaná jedincem genotypu aa jistě obsahuje alelu a .

Označme $x(t)$ podíl gamet, které nesou alelu A , mezi všemi gametami v čase t . Hodnotu $x(t)$ můžeme také považovat za klasickou pravděpodobnost, že náhodně vybraná gameta nese alelu A . V důsledku toho je podíl gamet, které mezi všemi gametami v čase t nesou alelu a , roven $1 - x(t)$. Budeme také předpokládat, že tyto podíly jsou stejné i u samotných samičích gamet, nebo samotných samčích gamet. Jinak řečeno, subpopulace samic a samců jsou z hlediska uvažovaného lokusu geneticky identické.

Budeme dále předpokládat, že v populaci dochází k náhodnému křížení, že populace je *panmiktická*. To znamená, že gamety se při vytváření zygot spojují náhodně a nezávisle na alelách, které nesou; libovolná samičí gameta se může spojit s libovolnou samčí gametou. (Tento proces je asi lepší si představovat jako pylová zrna nesená náhodně vanoucími větry na blizny náhodně rozmístěné v krajině, ne jako spermie a vajíčka spojující se v těle samice.) Označme Z_{AA} , Z_{Aa} a Z_{aa} počet zygot genotypu AA , Aa a aa . Položme $Z = Z_{AA} + Z_{Aa} + Z_{aa}$. Dále označme

$$p_{AA} = \frac{Z_{AA}}{Z}, \quad p_{Aa} = \frac{Z_{Aa}}{Z}, \quad p_{aa} = \frac{Z_{aa}}{Z} \quad (2.1)$$

podíl zygot příslušného genotypu mezi všemi zygotami, který můžeme považovat za klasickou pravděpodobnost, že náhodně vybraná zygota je daného genotypu. Zygota genotypu AA je realizací nezávislých náhodných jevů, že gameta od jednoho rodiče nese alelu A , pravděpodobnost tohoto jevu je rovna $x(t)$, a že gameta od druhého rodiče nese také alelu A , což je jev se stejnou pravděpodobností $x(t)$. Pravděpodobnost vzniku zygoty genotypu AA je tedy rovna $p_{AA} = x(t)x(t) = x(t)^2$. Analogickou úvahou zjistíme, že $p_{aa} = (1 - x(t))^2$. Poněvadž každá zygota je právě jednoho z možných genotypů, platí $p_{Aa} = 1 - (p_{AA} + p_{aa})$. Dostáváme tak vztahy

$$p_{AA} = \frac{Z_{AA}}{Z} = x(t)^2, \quad p_{Aa} = \frac{Z_{Aa}}{Z} = 2x(t)(1 - x(t)), \quad p_{aa} = \frac{Z_{aa}}{Z} = (1 - x(t))^2. \quad (2.2)$$

Budeme předpokládat, že zygoty různých genotypů mohou mít různou pravděpodobnost, že se dožijí plodného věku, a že plodní jedinci různých genotypů

mohou mít různou plodnost, tj. vyprodukují různý počet gamet. Jinak řečeno, výběr (ať už přirozený nebo umělý) působí na úrovni genotypu. Označme S_{AA} podíl zygot mezi všemi zygotami genotypu AA , které dosáhnou plodné fáze, tj. pravděpodobnost, že se zygoty genotypu AA dožijí plodnosti. Dále označme m_{AA} počet gamet, které vyprodukuje dospělý jedinec genotypu AA . V analogickém významu budeme používat označení S_{Aa} , S_{aa} , m_{Aa} a m_{aa} . (Poznámka pro ty, kteří si pamatují ze střední školy o genetice něco více: Genotyp „není vidět“, proto selekce na úrovni genotypu nemůže probíhat. Ovšem fenotyp je genotypem jednoznačně určen. Pokud by alela A byla dominantní a alela a recesivní, platilo by $S_{AA} = S_{Aa}$, $m_{AA} = m_{Aa}$.)

Označme dále N_{AA} , N_{Aa} , N_{aa} počet plodných jedinců příslušných genotypů, a M_{AA} , M_{Aa} a M_{aa} celkový počet gamet, které vyprodukují všichni jedinci příslušného genotypu. Pak s využitím vztahů (2.1) a (2.2) dostaneme

$$M_{AA} = m_{AA}N_{AA} = m_{AA}S_{AA}Z_{AA} = m_{AA}S_{AA}Zx(t)^2 \quad (2.3)$$

a podobně

$$M_{Aa} = 2m_{Aa}S_{Aa}Zx(t)(1-x(t)), \quad M_{aa} = m_{aa}S_{aa}Z(1-x(t))^2. \quad (2.4)$$

Všechny zygoty genotypu AA , kterých bylo Z_{AA} , můžeme považovat za „prvotní producenty“ celkem $M_{AA} = m_{AA}S_{AA}Z_{AA}$ gamet. To znamená, že jednu zygotu genotypu AA můžeme považovat za původce

$$\frac{M_{AA}}{Z_{AA}} = m_{AA}S_{AA}$$

gamet. Tuto veličinu lze považovat za *reprodukční zdatnost* genotypu AA . Označme ji w_{AA} . Stejnou úvahu můžeme provést a analogické označení zavést pro ostatní genotypy. Pak přepíšeme vztahy (2.3), (2.4) ve stručnějším tvaru

$$M_{AA} = w_{AA}Zx(t)^2, \quad M_{Aa} = 2w_{Aa}Zx(t)(1-x(t)), \quad M_{aa} = w_{aa}Z(1-x(t))^2. \quad (2.5)$$

Všechny gamety vyprodukované jedinci genotypu AA nesou alelu A a polovina gamet vyprodukovaných jedinci genotypu Aa nese také alelu A . Celkový počet K_A gamet s alelou A v čase $t+1$ tedy je $K_A = M_{AA} + \frac{1}{2}M_{Aa}$. Podobně celkový počet K_a gamet s alelou a je $K_a = M_{aa} + \frac{1}{2}M_{Aa}$. Pro podíl gamet nesoucích alelu A v čase $t+1$ nyní s využitím vztahů (2.5) dostaneme vyjádření

$$x(t+1) = \frac{K_A}{K_A + K_a} = \frac{w_{AA}x(t)^2 + w_{Aa}x(t)(1-x(t))}{w_{AA}x(t)^2 + 2w_{Aa}x(t)(1-x(t)) + w_{aa}(1-x(t))^2},$$

z něhož bezprostředně plyne *Fischerova-Haldaneova-Wrightova rovnice populační genetiky*

$$x(t+1) = \frac{w_{AA}x(t) + w_{Aa}(1-x(t))}{w_{AA}x(t)^2 + 2w_{Aa}x(t)(1-x(t)) + w_{aa}(1-x(t))^2}x(t). \quad (2.6)$$

Veličiny w_{AA} , w_{Aa} a w_{aa} vyjadřují reprodukční zdatnosti jednotlivých genotypů. Nyní můžeme uvažovat náhodnou veličinu „reprodukční zdatnost populace“

a vypočítat její střední hodnotu $\bar{w}$ pomocí pravděpodobnostní funkce genotypů (2.2):

$$\begin{aligned}\bar{w} &= w_{AA}p_{AA} + w_{Aa}p_{Aa} + w_{aa}p_{aa} = \\ &= w_{AA}x(t)^2 + 2w_{Aa}x(t)(1-x(t)) + w_{aa}(1-x(t))^2 = \\ &= \left(w_{AA}x(t) + w_{Aa}(1-x(t))\right)x(t) + \left(w_{Aa}x(t) + w_{aa}(1-x(t))\right)(1-x(t)).\end{aligned}\tag{2.7}$$

Při označení

$$w_A = w_{AA}x(t) + w_{Aa}(1-x(t)), \quad w_a = w_{Aa}x(t) + w_{aa}(1-x(t))\tag{2.8}$$

můžeme psát

$$\bar{w} = w_A x(t) + w_a (1-x(t)).\tag{2.9}$$

Střední hodnotu reprodukční zdatnosti populace tedy vyjadřuje výraz, který je formálně roven střední hodnotě jisté náhodné veličiny na dvouprvkovém pravděpodobnostním prostoru. Tato náhodná veličina má hodnotu w_A na jevu, jehož pravděpodobnost je rovna $x(t)$, tedy na jevu, že náhodně vybraná alela je A . Analogickou úvahu provedeme pro w_a . Hodnoty w_A , w_a tedy můžeme interpretovat jako reprodukční zdatnosti alely A a alely a .

Základní rovnici (2.6) můžeme s označením (2.7), (2.8) a (2.9) přepsat ve tvaru

$$x(t+1) = \frac{w_A}{\bar{w}}.$$

Podíl

$$f_A = \frac{w_A}{\bar{w}}$$

vyjadřuje relativní reprodukční zdatnost alely A vzhledem k reprodukční zdatnosti populace. Hodnota f_A samozřejmě závisí na relativní frekvenci x alely A , $f_A = f_A(x)$. Fischerovu-Haldaneovu-Wrightovu rovnici (2.6) nyní můžeme vyjádřit ve tvaru rekurentní formule

$$x(t+1) = f_A(x(t))x(t)$$

nebo autonomní diferenční rovnice

$$\Delta x = x(f_A(x) - 1).\tag{2.10}$$

Tuto rovnici můžeme přečíst: „pokud je hodnota relativní reprodukční zdatnosti alely A větší než 1, pak relativní zastoupení alely A v populaci roste.“

2.2. Vývoj společenstva populací

Nejprve budeme modelovat vývoj velikosti jedné populace. Budeme ji považovat za homogenní, tj. takovou, že všichni jedinci tvořící populaci jsou stejní. Označme $n = n(t)$ velikost populace v čase t . Tuto velikost můžeme vyjádřit např. počtem jedinců, počtem jedinců vztahených na jednotku plochy (populační hustotou), celkovou biomasou populace a podobně. Budeme předpokládat, že populace je velká, takže funkci n budeme považovat za diferencovatelnou. Velikost populace $n(t+h)$ po krátkém časovém úseku délky h bude zřejmě rovna její velikosti na počátku uvažovaného úseku zvětšené o množství nově narozených jedinců a zmenšené o množství jedinců uhynulých. Abychom tuto myšlenku vyjádřili přesněji,

označíme symbolem d poměr uhynulých jedinců ku všem za jednotku času, tzv. *úmrtnost (death rate)* populace, a b množství novorozenců, které „vyprodukuje“ jedinec za jednotku času, tzv. *porodnost (birth rate)*. Při tomto označení máme

$$n(t+h) = n(t) + bn(t)h - dn(t)h.$$

Pro zjednodušení zápisu položíme $r = b - d$, rovnost obvyklým způsobem upravíme a provedeme limitní přechod $h \rightarrow 0$. Dostaneme obyčejnou diferenciální rovnici

$$n' = rn.$$

Tato rovnice je lineární homogenní pouze v případě, že *růstový koeficient (growth rate)* r nezávisí na velikosti populace n . Tak tomu však ve většině případů není – v malé populaci může být obtížné najít partnera k páření (je malá porodnost), velká populace spotřebuje zdroje prostředí (je velká úmrtnost) a podobně. Je tedy $r = \varphi(n)$ a rovnice růstu populace nabývá tvar

$$n' = n\varphi(n). \quad (2.11)$$

Uvažme nyní společenstvo tvořené k populacemi. Velikosti jednotlivých populací označíme $n_i = n_i(t)$ a jejich růstové koeficienty φ_i , $i = 1, 2, \dots, k$. Jednotlivé populace se budou vyvíjet podle rovnic analogických (2.11), ovšem velikosti růstových koeficientů mohou záviset na velikostech jednotlivých populací – populace si mohou konkurovat ve využívání zdrojů prostředí, jedna může být potravou jiné a podobně. Dostáváme tedy model společenstva ve tvaru autonomního systému k obyčejných diferenciálních rovnic

$$n'_i = n_i\varphi_i(n_1, n_2, \dots, n_k), \quad i = 1, 2, \dots, k,$$

nebo v zápisu využívajícím označení $\mathbf{n} = (n_1, n_2, \dots, n_k)$

$$n'_i = n_i\varphi_i(\mathbf{n}), \quad i = 1, 2, \dots, k, \quad (2.12)$$

případně jako jednu vektorovou rovnici

$$\mathbf{n}' = \mathbf{n} \circ \varphi(\mathbf{n}),$$

kde $\circ$ označuje Hadamardův součin vektorů (součin „po složkách“).

Označme nyní

$$N = N(t) = \sum_{i=1}^k n_i(t), \quad x_i = x_i(t) = \frac{n_i(t)}{N(t)}, \quad i = 1, 2, \dots, k$$

celkovou velikost společenstva a relativní zastoupení jednotlivých populací ve společenstvu. Pak vzhledem k (2.12) platí

$$\begin{aligned} x'_i &= \frac{n'_i N - n_i N'}{N^2} = \frac{n'_i}{N} - \frac{n_i}{N} \sum_{j=1}^k \frac{n'_j}{N} = \frac{n_i}{N} \varphi_i(\mathbf{n}) - \frac{n_i}{N} \sum_{j=1}^k \frac{n_j}{N} \varphi_j(\mathbf{n}) = \\ &= \frac{n_i}{N} \left(\varphi_i(\mathbf{n}) - \sum_{j=1}^k \frac{n_j}{N} \varphi_j(\mathbf{n}) \right). \end{aligned}$$

Při označení

$$f_i(\mathbf{x}) = \varphi_i(N\mathbf{x}) = \varphi_i(\mathbf{n})$$

dostaneme systém obyčejných diferenciálních rovnic

$$x'_i = x_i \left(f_i(\mathbf{x}) - \sum_{j=1}^k x_j f_j(\mathbf{x}) \right), \quad i = 1, 2, \dots, k. \quad (2.13)$$

Poněvadž $\sum_{j=1}^k x_j = 1$, lze druhý výraz v závorce považovat za vážený průměr jednotlivých f_j , $j = 1, 2, \dots, k$. Proto ho označíme $\bar{f}$ a systém (2.13) přepíšeme ve tvaru

$$x'_i = x_i (f_i(\mathbf{x}) - \bar{f}(\mathbf{x})), \quad i = 1, 2, \dots, k. \quad (2.14)$$

Tuto rovnici můžeme přečíst: „pokud je hodnota veličiny f pro i -tou populaci větší, než průměrná, pak relativní zastoupení této populace ve společenstvu roste.“ Tato interpretace ukazuje, že veličina f_i vyjadřuje *darwinovskou zdatnost (fitness)* i -té populace. Nějaká přirozená jednotka darwinovské zdatnosti neexistuje. Můžeme ji tedy zvolit tak, aby průměrná zdatnost $\bar{f}$ byla jednotková; toto tvrzení budeme precizovat v následující sekci, Lemma 3.2. Diferenciální rovnice (2.14) je pak bezprostřední spojitou analogií diferenční rovnice (2.10).

Rovnice (2.10) modeluje vývoj relativního zastoupení alely v populaci; alela je jakási entita, která se stále znovu vytváří jako kopie entity rodičovské, replikuje se v čase. Rovnice (2.14), přesněji systém obyčejných diferenciálních rovnic, modeluje vývoj relativního zastoupení jedinců jednoho druhu ve společenstvu; ti také stále znovu vznikají jako kopie svých rodičů, replikují se v čase. Z těchto důvodů se (2.14) nazývá *replikátorová rovnice*. Systém rovnic (2.14) můžeme totiž zapsat jako jednu vektorovou rovnici

$$\mathbf{x}' = \mathbf{x} \circ \mathbf{f}(\mathbf{x}) - (\mathbf{x} \cdot \mathbf{f}(\mathbf{x})) \mathbf{x},$$

kde $\mathbf{f} = (f_1, f_2, \dots, f_k)$, symboly $\circ$ a $\cdot$ označují Hadamardův a skalární součin vektorů.

3. VLASTNOSTI REPLIKÁTOROVÉ ROVNICE

Budeme předpokládat, že všechny funkce f_i , $i = 1, 2, \dots, k$, jsou spojitě diferencovatelné. Pak mají pravé strany systému (2.14) ohraničené parciální derivace podle všech proměnných, což znamená, že jsou Lipschitzovské v proměnné $\mathbf{x}$ a počáteční úloha pro systém (2.14) je jednoznačně řešitelná na intervalu $[0, \infty)$.

Věta 3.1. *Nechť $\mathbf{x} = \mathbf{x}(t) = (x_1(t), x_2(t), \dots, x_k(t))$ je řešení systému (2.14). Pak platí*

- (i) *Je-li $\sum_{i=1}^k x_i(0) = 1$, pak je $\sum_{i=1}^k x_i(t) = 1$ pro každé $t \geq 0$.*
- (ii) *Je-li $x_i(0) = 0$, resp. $x_i(0) > 0$, pro nějaké $i \in \{1, 2, \dots, k\}$, pak je $x_i(t) = 0$, resp. $x_i(t) > 0$, pro všechna $t \geq 0$.*

Důkaz: Položme $y(t) = \sum_{i=1}^k x_i(t) - 1$. Pak

$$\frac{d}{dt} y = \sum_{i=1}^k x'_i = \sum_{i=1}^k x_i (f_i(\mathbf{x}) - \bar{f}(\mathbf{x})) = \bar{f}(\mathbf{x}) - \left(\sum_{i=1}^k x_i \right) \bar{f}(\mathbf{x}) = 0.$$

To znamená, že $y(t) \equiv \text{const}$, podrobněji

$$y(t) \equiv y(0) = \sum_{i=1}^k x_i(0) - 1$$

a odtud plyne tvrzení (i).

Systém (2.14) má podle předpokladu jediné řešení, jeho i -tá složka splňuje rovnost

$$x_i(t) = x_i(0) \exp \int_0^t x_i(s) \left(f_i(\mathbf{x}(s)) - \bar{f}(\mathbf{x}(s)) \right) ds,$$

ze které plynou obě tvrzení (ii). $\square$

Větu můžeme interpretovat tak, že složky řešení replikátorové rovnice vyjadřují časově závislé relativní zastoupení jednotlivých komponent modelovaného biologického systému – alel v genotypu nebo druhů ve společenstvu. Komponenta, která není v systému od začátku, se v něm v průběhu času neobjeví; v systému nic nového nevzniká. Replikátorová rovnice tedy popisuje deterministickou část evoluce, tj. selekci, nikoliv složku stochastickou, tj. mutace. Tento závěr není nějak překvapivý, replikátorová rovnice byla takto sestavena. Druhá z vlastností (ii) říká, že komponenta systému, který v něm je na začátku, v konečném čase nezmizí. Nevyklučuje však možnost

$$\lim_{t \rightarrow \infty} x_i(t) = 0$$

pro složku takovou, že $x_i(0) > 0$. Komponenta systému může vymizet (vyhynout) v „dostatečně dlouhém“ čase.

Připomeňme, že množina

$$S_k = \left\{ \mathbf{x} = (x_1, x_2, \dots, x_k) \in \mathbb{R}^k : \sum_{i=1}^k x_i = 1, (\forall i) x_i \geq 0 \right\}$$

se nazývá k -rozměrný simplex. Větu 3.1 nyní můžeme přeformulovat: simplex S_k , jeho vnitřek S_k° a hranice ∂S_k jsou pozitivně invariantní množiny systému (2.14).

Lemma 3.2. *Buď $\Psi : S_k \rightarrow \mathbb{R}$ spojitě diferencovatelná funkce. Položme*

$$g_i = g_i(\mathbf{x}) = f_i(\mathbf{x}) + \Psi(\mathbf{x})$$

pro $i \in \{1, 2, \dots, k\}$. Funkce $\mathbf{x} = \mathbf{x}(t)$ je řešením rovnice (2.14) právě tehdy, když je řešením rovnice

$$x'_i = x_i \left(g_i(\mathbf{x}) - \sum_{j=1}^k x_j g_j(\mathbf{x}) \right).$$

Důkaz: Tvrzení plyne z rovnosti

$$\begin{aligned} x'_i &= x_i (f_i(\mathbf{x}) - \bar{f}(\mathbf{x})) = x_i \left(f_i(\mathbf{x}) - \sum_{j=1}^k x_j f_j(\mathbf{x}) \right) = \\ &= x_i \left(g_i(\mathbf{x}) - \Psi(\mathbf{x}) - \sum_{j=1}^k x_j (g_j(\mathbf{x}) - \Psi(\mathbf{x})) \right) = x_i \left(g_i(\mathbf{x}) - \sum_{j=1}^k x_j g_j(\mathbf{x}) \right). \end{aligned}$$

□

Volbou $\Psi(\mathbf{x}) = 1 - \bar{f}(\mathbf{x})$ dostaneme

$$\sum_{j=1}^k x_j g_j(\mathbf{x}) = \sum_{j=1}^k x_j (f_j(\mathbf{x}) + 1 - \bar{f}(\mathbf{x})) = \bar{f}(\mathbf{x}) + 1 - \bar{f}(\mathbf{x}) = 1.$$

Průměrnou darwinovskou zdatnost společenstva tedy můžeme bez újmy na obecnosti pokládat za jednotkovou.

Lemma 3.3 (Speciální tvar Jensenovy nerovnosti). *Bud' φ diferencovatelná ryze konvexní funkce definovaná na intervalu $I \subseteq \mathbb{R}$, tj. pro všechna $\xi_1, \xi_2 \in I$ platí*

$$\varphi(\xi_1) \geq \varphi(\xi_2) + \varphi'(\xi_2)(\xi_1 - \xi_2)$$

a nerovnost je ostrá, kdykoliv $\xi_1 \neq \xi_2$. Pak pro libovolná $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_k \in I$ a každý vektor $\mathbf{p} = (p_1, p_2, \dots, p_k) \in S_k^\circ$ platí

$$\varphi\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) \leq \sum_{i=1}^k p_i \varphi(\xi_i),$$

přičemž rovnost nastane právě tehdy, když $\xi_1 = \xi_2 = \dots = \xi_k$.

Důkaz: Z konvexnosti funkce φ plyne, že pro libovolný index $j \in \{1, 2, \dots, k\}$ platí

$$\varphi(\xi_j) \geq \varphi\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) + \varphi'\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) \left(\xi_j - \sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right).$$

Každou takovou nerovnost vynásobíme p_j a sečteme je přes všechny indexy j . Dostaneme

$$\begin{aligned} & \sum_{j=1}^k p_j \varphi(\xi_j) \geq \\ & \geq \sum_{j=1}^k p_j \varphi\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) + \sum_{j=1}^k p_j \left[\xi_j \varphi'\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) - \varphi'\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) \left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) \right] = \\ & = \varphi\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) + \varphi'\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) \sum_{j=1}^k p_j \xi_j - \sum_{j=1}^k p_j \varphi'\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right) \sum_{i=1}^k p_i \xi_i = \\ & = \varphi\left(\sum_{i=1}^k p_i \xi_i\right). \end{aligned}$$

Pokud ne všechna ξ_j jsou stejná, pak pro j takové, že $\xi_j = \max\{\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_k\}$, platí $\xi_j > \sum_{i=1}^k p_i \xi_i$, neboť na pravé straně je vážený průměr čísel $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_k$. V takovém případě je nerovnost ostrá. □

Věta 3.4. *Nechť pro $\hat{\mathbf{x}} = (\hat{x}_1, \hat{x}_2, \dots, \hat{x}_k) \in S_k$ existuje okolí $U \subseteq S_k$ takové, že pro všechna $\mathbf{x} \in U \setminus \{\hat{\mathbf{x}}\}$ platí*

$$\sum_{i=1}^k \hat{x}_i f_i(\mathbf{x}) > \bar{f}(\mathbf{x}).$$

Pak $\hat{\mathbf{x}}$ je asymptoticky stabilní stacionární bod systému (2.14).

Důkaz: Pro $\mathbf{y} \in S_k$ označme $\text{supp } \mathbf{y} = \{i \in \{1, 2, \dots, k\} : y_i > 0\}$ a pro vektor $\mathbf{x} = (x_1, x_2, \dots, x_k)$ položme

$$V(\mathbf{x}) = \prod_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i^{\hat{x}_i} - \prod_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} x_i^{\hat{x}_i}.$$

Ukážeme, že V je l'apunovskou funkcí systému (2.14) v bodě $\hat{\mathbf{x}}$.

Podle Lemmatu 3.3 pro bod $\mathbf{x}$ z okolí bodu $\hat{\mathbf{x}}$ takový, že $\text{supp } \mathbf{x} = \text{supp } \hat{\mathbf{x}}$ platí

$$\sum_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i \ln \frac{\hat{x}_i}{x_i} = \sum_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i \left(-\ln \frac{x_i}{\hat{x}_i} \right) \geq -\ln \left(\sum_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i \frac{x_i}{\hat{x}_i} \right) = -\ln 1 = 0.$$

To znamená, že

$$\sum_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i \ln \hat{x}_i \geq \sum_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i \ln x_i, \quad \text{tj.} \quad \ln \left(\prod_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i^{\hat{x}_i} \right) \geq \ln \left(\prod_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} x_i^{\hat{x}_i} \right).$$

Odlogaritmováním poslední nerovnosti dostaneme $V(\mathbf{x}) \geq 0$. Rovnost přitom nastane právě tehdy, když

$$\frac{x_i}{\hat{x}_i} = \frac{x_j}{\hat{x}_j} \quad \text{pro všechny indexy } i, j \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}},$$

tj. právě tehdy, když $\mathbf{x} = c\hat{\mathbf{x}}$ pro nějakou konstantu c . Poněvadž $\mathbf{x}, \hat{\mathbf{x}} \in S_k$, musí být $c = 1$. Rovnost $V(\mathbf{x}) = 0$ tedy nastává právě tehdy, když $\mathbf{x} = \hat{\mathbf{x}}$.

Označme nyní

$$P(\mathbf{x}) = \prod_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} x_i^{\hat{x}_i}.$$

Pak je $P(\mathbf{x}) > 0$ a $V(\mathbf{x}) = P(\hat{\mathbf{x}}) - P(\mathbf{x})$. Odtud plyne, že pro derivaci funkce V vzhledem k rovnici (2.14) platí $\dot{V}(\mathbf{x}) = -\dot{P}(\mathbf{x})$. Dále podle předpokladu věty platí

$$\begin{aligned} \frac{\dot{P}(\mathbf{x})}{P(\mathbf{x})} &= \frac{d}{dt} \ln P(\mathbf{x}) = \frac{d}{dt} \sum_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i \ln x_i = \sum_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i \frac{x_i'}{x_i} = \\ &= \sum_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i (f_i(\mathbf{x}) - \bar{f}(\mathbf{x})) = \sum_{i \in \text{supp } \hat{\mathbf{x}}} \hat{x}_i f_i(\mathbf{x}) - \hat{f}(\mathbf{x}) > 0. \end{aligned}$$

Odtud plyne $\dot{V}(\mathbf{x}) < 0$. □

Vektor $\hat{\mathbf{x}}$ splňující předpoklady Věty 3.4 vyjadřuje takovou strukturu modelovaného biologického systému, při níž se relativní zastoupení jednotlivých komponent nemění. Pokud je struktura systému „blízko“ struktuře $\hat{\mathbf{x}}$, tj. struktura se „příliš neliší“ od $\hat{\mathbf{x}}$, pak se systém do stavu $\hat{\mathbf{x}}$ vyvine a zůstane v něm. To nás opravňuje nazvat $\hat{\mathbf{x}}$ splňující předpoklady věty *evolučně stabilním stavem vzhledem ke zdatnosti* $f_1, f_2, \dots, f_k$.

Uvažujme nyní jednodušší, ale důležitý případ, kdy zdatnosti $f_1, f_2, \dots, f_k$ jsou lineárními funkcemi vektoru $\mathbf{x}$, tj. kdy existují konstanty a_{ij} , $i, j = 1, 2, \dots, k$

takové, že

$$f_i(\mathbf{x}) = \sum_{j=1}^k a_{ij}x_j, \quad i = 1, 2, \dots, k.$$

Nechť $\mathbf{A}$ je matice s prvky a_{ij} , $\mathbf{A} = (a_{ij})_{i,j=1}^k$, vektory budeme považovat za sloupcové. Pak $f_i(\mathbf{x}) = (\mathbf{Ax})_i$ (i -tá složka vektoru $\mathbf{Ax}$) a

$$\bar{f}(\mathbf{x}) = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^k x_i a_{ij} x_j = \mathbf{x}^T \mathbf{Ax}.$$

Replikátorovou rovnici (2.14) můžeme v takovém případě zapsat ve tvaru

$$x'_i = x_i ((\mathbf{Ax})_i - \mathbf{x}^T \mathbf{Ax}), \quad i = 1, 2, \dots, k, \quad (3.1)$$

nebo jako jednu vektorovou rovnici $\mathbf{x}' = \mathbf{x} \circ \mathbf{Ax} - (\mathbf{x}^T \mathbf{Ax}) \mathbf{x}$. V této podobě – s lineárními zdatnostmi – byla replikátorová rovnice zavedena v člancích [23, 20].

Matice $\mathbf{A}$ reprezentuje nějakou maticovou hru. Jednotlivé druhy tvořící společenstvo (nebo jednotlivé alely na vybraném lokusu) lze v tomto pojetí interpretovat jako ryzí strategie, které používají hráči v „boji o život“. Zdatnosti $f_i(\mathbf{x}) = \sum_{j=1}^k a_{ij}x_j$ pak představují střední výhru i -tého druhu při konfliktech s ostatními druhy, se kterými se náhodně potkává; pravděpodobnost, že se setká s j -tým druhem, je totiž rovna relativnímu výskytu j -tého druhu ve společenstvu. Tato úvaha umožňuje (aspoň v prvním přiblížení) stanovit zdatnosti jednotlivých druhů.

REFERENCE

- [1] J. d'Alembert: *Onzième mémoire, Sur l'application du calcul des probabilités à l'inoculation de la petite vérole*, Opuscles mathématiques **2** (1761), 26–95.
- [2] D. Bernoulli: *Essai d'une nouvelle analyse de la mortalité causée par la petite vérole et des avantages de l'inoculation pour la prévenir*, Hist. Acad. R. Sci. Paris (1760/1766), 1–45.
- [3] N. F. Britton: *Essential Mathematical Biology*, Springer-Verlag, London, 2003.
- [4] R. Dawkins: *The Selfish Gene*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1989, český překlad: *Sobecký gen*, Mladá fronta, Praha, 1998.
- [5] K. Dietz, J. A. P. Heesterbeek: *Daniel Bernoulli's epidemiological model revisited*, Math. Biosci. **180** (2002), 1–21.
- [6] A. W. F. Edwards: *Foundations of Mathematical Genetics*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2000.
- [7] J. Flegel: *Zamrzlá evoluce aneb je to jinak, pane Darwin*, Academia, Praha, 2006.
- [8] R. P. Feynman, R. B. Leighton, M. Sands: *The Feynman lectures on physics*, Addison-Wesley Publishing Company, 1966.
- [9] R. A. Fisher: *On the dominance ratio*, Proc. R. Soc. Edinb. **42** (1922), 321–341.
- [10] R. A. Fisher: *The Genetical Theory of Natural Selection*, Clarendon Press, Oxford, 1930.
- [11] J. B. S. Haldane: *A mathematical theory of natural and artificial selection, Part V, Selection and mutation*, Proc. Camb. Philos. Soc. **23** (1927), 838–844.
- [12] G. H. Hardy: *Mendelian proportions in a mixed population*, Science **28** (1908), 49–50.
- [13] G. H. Hardy: *A Mathematician's Apology*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1967, český překlad: *Obrana matematikova*, Prostor, Praha, 1999.
- [14] J. Hofbauer, K. Sigmund: *Evolutionary Games and Population Dynamics*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2002.
- [15] J. Hofbauer, P. Schuster, K. Sigmund: *A note on evolutionarily stable strategies and game dynamics*, J. Theor. Biol. **81** (1979), 609–612.
- [16] J. Kalas, M. Ráb: *Obyčejné diferenciální rovnice*, Masarykova univerzita, Brno, 2001.

- [17] R. Kotecký: *Na rozhraní mezi matematikou a fyzikou*, v: P. Kůrka, A. Matoušek, B. Velický (ed.): *Spor o matematizaci světa*, Pavel Mervart, Červený Kostelec, 2011, 45–54.
- [18] L. Kvasz: *Galileovská fyzika vo svetle Husserlovej fenomenologie*, *Filosofický časopis* **48** (2000), 373–399.
- [19] J. G. Mendel: *Versuche über Pflanzenhybriden*, *Verh. Naturforsch. Ver. Brünn* **4** (1866), 3–47.
- [20] P. Schuster, K. Sigmund: *Coyness, philandering and stable strategies*, *Anim. Behavior* **29** (1981), 186–192.
- [21] J. Maynard Smith: *Evolution and the Theory of Games*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1982.
- [22] J. Maynard Smith, G. Price: *The logic of animal conflict*, *Nature* **246** (1973), 15–18.
- [23] P. D. Taylor, L. Jonker: *Evolutionary stable strategies and game dynamics*, *Math. Biosci* **44** (1978), 145–156.
- [24] W. Weinberg: *Über den Nachweis der Verebung beim Menschen*, *Jahresh. Wuertt. Ver. vaterl. Natkd.* **64** (1908), 369–382.
- [25] S. Wright: *Evolution in Mendelian populations*, *Genetics* **16** (1931), 97–159.

Zdeněk Pospíšil, Ústav matematiky a statistiky, Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita, Kotlářská 2, 611 37, Brno, Česká republika,
e-mail: `pospisil@math.muni.cz`